

על מות הסובייקט ולידתה של זהות חדשה |

מאיר פרידמן

הדברים הבאים לא נכתבו מראש לשיבת עתניאל. בדיעבד נראה לי שיש כאן מסקנות רלוונטיות מאוד לכל מי ששיבת עתניאל היא חלק משמעותי מהזהות שלו, ועל כן צורף למאמר נספח שעוסק ברלוונטיות של המסה הזו לקדושה ולמבקשי הקדושה.

מטרתה של מסה זו היא בחינת ההשלכות של התופעות הטכנולוגיות בראשית המאה ה-21 - בעיקר של עודף התקשורתיות - על האדם, על השיח הבינאישי ועל הזהות האנושית. על מנת להבין את הנושאים הללו בחרתי לנתח את נושא "מות הסובייקט". ניתוח זה יוביל אותנו להבהרת המשמעות של דעיכת או "מות" הסובייקט בחלקה הראשון של המסה, ומתוכו לשאלה המתבקשת שתוביל את החלק השני - מהי זהותו של האדם לאחר "מות הסובייקט"? אנסה לענות על השאלה הזו ולתהות אחר ההשלכות הפרקטיות של התשובה שאתאר.

חלק א': אשליית הסובייקטיביות

- You don't need to follow anybody,

You've got to think for yourselves,

you're all individuals...

- Yes, we're all individuals!

Life of Brian, Monty Python.

תביעה תרבותית כפולה

מהו בעצם תהליך "מות הסובייקט"? מהם גורמיו וסיבותיו? אבחר דווקא בתיאורו של ז'אן בודריאר, פילוסוף וסוציולוג צרפתי, מכיוון שהניתוח שלו מאפשר לנו להביט על הסובייקט כתופעה שלא בהכרח נעלמה, אך איבדה לחלוטין את תוכנה. אמנם דבריו של בודריאר מתייחסים לשנה בה נכתבו הדברים, אך ננסה לראות בתיאורו הגדרה של "מות הסובייקט" כתופעה רלוונטית גם לימינו. בהמשך נתייחס לשוני בין תקופתו של בודריאר לשנת 2014.

בודריאר מסביר כי התביעה התרבותית לכונן זהות סובייקטיבית היא עצמה המחריבה זהות זו. עצם התביעה התרבותית איננה האשמה העיקרית במצב זה: מי שסותם את הגולל על הסיכוי לזהות סובייקטיבית-אוטונומית הוא ההמון. היענותו הקונפורמית של ההמון לתביעה התרבותית לכונן זהות סובייקטיבית אינה מודעת לכך שהוא בסך הכל אובייקט צייתן, וכך נעלם הסיכוי לגבור על התביעה התרבותית - עקב חוסר המודעות של ההמון לתודעה הכוזבת בה הוא מצוי.

כיצד ייתכן שהרס הסובייקטיביות טמון בעצם הדרישה אחריה? כדי להבין מציאות זו, מתייחס בודריאר לתקשורת ההמונים (ובכללה עולם הידע החופשי, המדיה, הפרסום, ושלל תוצרי הקפיטליזם סביב שנות השמונים של המאה העשרים). בספרו "סימולקרות וסימולציה"¹, טוען בודריאר כי תקשורת ההמונים מציגה מסר סותר בפני בן התקופה: מחד, היא מעודדת תודעת סובייקט - חופש דעה לכל אדם, דמוקרטיזציה של הידע, תודעת שחרור הפרט ועוד. מנגד, התקשורת תובעת תודעת אובייקט - עדריות המתבטאת בין השאר בצרכנות, מרדף אחר מותגים, או צפייה אובססיבית בחדשות.

כדי להבין ולחדד ניתוח זה של תקשורת ההמונים, נבחן דווקא את הענף הקונפורמי ביותר שלה: הפרסום. לכאורה, המסר המובהק של עולם הפרסום הוא יצירת "עדר" קונים גדול ביותר, עדר הינו היבט של מה שכונה קודם לכן "תודעת אובייקט". אולם הדרך לשכנע את האדם להסכים להפוך לאובייקט שכזה, עוברת דרך הקריאה הנלהבת: "בוא והיה סובייקט עצמאי! רכוש את המוצר, החל עליו את מרותך ובעלותך, הרחב את גבולותיך! ואם תרכוש מוצרים רבים יותר – תהיה אדון ושליט לאובייקטים רבים יותר". גם כאן המסר של תקשורת ההמונים הוא כפול וסותר.

תודעת סובייקט כוזבת

כיצד מגיב הציבור לקריאה הדואלית - "הִיָּה סובייקט עצמאי, הִיָּה אובייקט קונפורמי"? לדברי בודריאר, קהל השומעים מציית לשני הסעיפים - וכך גם פוסח על שניהם. מחד, הוא מתנגד לקריאה להיות סובייקט: לדוגמה, הוא נענה לפרסום וצורך מותגים בעיוורון. מנגד, הוא גם מסרב להיות אובייקט: לדוגמה, הוא דוגל בשחרור משעבוד במישור הלאומי-פוליטי. האדם, בן זמנה של תרבות זו, מדבר במונחי הגשמה ומימוש עצמי, אך נותר מרותק למסכי הטלוויזיה המנוונים. לשיטת בודריאר, עצם התביעה התרבותית לסובייקטיביות אינה האשמה העיקרית במצב זה: הוא מסב את הזרקור לא רק לעבר התנהלות ההמון אלא לתודעה הנלווית אליה. באופן אירוני, אוסף ה"אובייקטים" הנ"ל מקדש

¹ ז'אן בודריאר, סימולקרות וסימולציה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2009.

דווקא את תודעת הסובייקט. הדוגמאות בספרו מגיעות בעיקר מהמישור הפוליטי: שחרור משעבוד או שמירה על חופש הביטוי. במישורים נוספים ניתן לציין כדוגמאות גם את הפיכתו של ייעוץ פסיכולוגי לטרנד פופולרי, או את חיזוק "האגו" בעזרת "קואוצ'ינג" - אימון אישי. גם יצירות אומנות בנות התקופה משקפות תודעה זו, המקדשת את הסובייקט ובכך מחריבה אותו (דוגמא ליצירה שכזו תובא להלן).

בנטיית-לב נאיבית מבכר ההמון את ההתמרדות-לכאורה, את השחרור-לכאורה. תנועה זו מפתה, מכיוון שהיא נראית חתרנית ומעצימה, אולם למעשה התקשורת היא אשר מעודדת מסר "חתרני" זה. כך הוא כותב: "ידה של אסטרטגיה זו (אם עוד אפשר לדבר על אסטרטגיה) היא כיום על העליונה, משום שידו של השלב הזה של השיטה על העליונה".² ההשלכות של תודעה כוזבת זו, על פי בודריאר, חמורות ביותר:

הבנה שגויה של האסטרטגיה היא עניין חמור מאוד. כל התנועות שמשחקות רק בשחרור, פריקת עול, תחייתו של סובייקט של ההיסטוריה, של הקבוצה, של הדיבור על התפקחות התודעה, כלומר על "פקיחת הלא-מודע" של סובייקטים ושל המונים, אינן רואות שהן הולכות במגמת השיטה.³

אפילו התנועות שדוגלות בתזות סובייקטיביסטיות על פני השטח, בעצם רק "משחקות" עם אלמנטים כאלו; בפועל, הן ציות לתביעה חברתית, כך שהן מעוצבות כתנועות קונפורמיסטיות ממושמות. בכך אובדת, למעשה, הסובייקטיביות האמיתית.

ובכן, הרופא - בודריאר - קבע את רגע המוות של הסובייקט. אולם האם הסובייקט החולה מבחין במחלתו? כלומר, האם "מות הסובייקט" היא תופעה ממשית ורלוונטית לאותם סובייקטים "מתים", או שאין זה אלא הגיג מתנשא של פילוסוף מנותק?

² שם, 86.

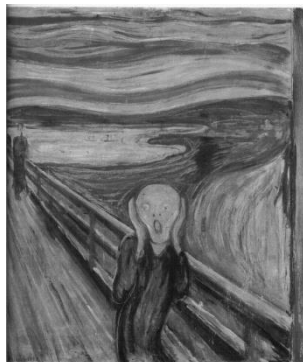
³ שם, שם.

כדי להשיב לשאלה זו, ננסה להדגים כיצד מתקבלת אמירה סובייקטיביסטית בשיח תרבותי הדומה לרוח הדברים של בודריאר. בעזרת דוגמא זו נוכל גם לראות כיצד נראה סובייקט בודד, או כיצד הוא נעלם. בכך נבחן את דברי בודריאר הכוללניים - ביחס להבעה של סובייקט קונקרטי.

כישלוננו של סובייקט

"הצעקה" של אדוארד מונק⁴ פורשה ברבות השנים כהבעת זעזוע פנימי של האדם למול העולם - הבעה אינדיבידואלית-סובייקטיבית מובהקת. אולם פרדריק ג'יימסון,⁵ פילוסוף שעוסק רבות בפוסטמודרניזם, בוחר להסתכל עליו מהזווית של "ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר" - הגיון המקבל את מושגי "מות הסובייקט".⁶ דרך פריזמה זו ג'יימסון רואה את הציור דווקא כהבעה אשר מעידה על כך שהסובייקט כבר איננו.

לטענתו של ג'יימסון, הצעקה הופכת את ההבעה להחצנה שאיננה מבטאת באופן הולם את הפנים. הצעקה אמורה לבטא מימד אותנטי אך לא מצליחה לעשות זאת.

ג'יימסון מציג שני מוטיבים המעידים על כישלון ההבעה. הראשון הוא הסתירה בין המדיום לבין המסר: צעקה בכלי שאיננו ווקאלי בעליל - ציור. השני נרמז גם בציור עצמו: הדמות שצועקת היא חסרת אozניים. כלומר, היא עצמה לא מסוגלת להבין את המחווה שבה היא משתמשת.

אולם למרות כישלון ההבעה, הצעקה עצמה עדיין נוכחת. בניגוד למתבקש היא מעבירה מסר לא-אותנטי, אך המסר הקלוקל הזה עודנו משודר כלפי חוץ.

⁴ הצעקה, אדוארד מונק, 1893.

⁵ פרדריק ג'יימסון, פוסטמודרניזם או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר, רסלינג, תל אביב, 2002.

⁶ שם, 30-31.

בציור, השלב הזה נראה ע"י "רטט הצליל"⁷ שמונק מצייר בקווים המעוגלים שבתמונה. העולם בציור מתעצב כולו מתוך הצעקה, והופך להיות הדרך בה הסובייקט נראה לשאר הסובייקטים. כך יוצא, שהסובייקט משמיע צעקה כושלת, אך נשמע לאחרים דרכה - ורק דרכה.

מהו טיבה של הבעה סובייקטיביסטית כאשר מבחינה תרבותית הסובייקט כבר מת?

במקור התכוון המביע להביע אותנטיות, אך כיוון שההבעה כושלת, הוא מביע אותנטיות מזויפת, אותנטיות שהיא מסכה חסרת כנות. כך נוצרת דמות חדשה, דמות של סובייקט מת. נסו לחשוב על אדם שמילותיו המפורשות מדברות באותנטיות: מדבר ברגשנות, בקיומיות, אבל מבין מילותיו נראה שהוא מלביש על עצמו דמות קלישאתית ונדושה ולא באמת מדבר מבפנים. ההבעה שלו היא כביכול אותנטית, אבל האותנטיות לא נשמעת מדבריו ומעתה והלאה גם הוא עצמו לא נראה כסובייקט אותנטי.

אולם, באיזה אופן "הצעקה" רלוונטית להבנת התרבות, מעבר להיותה ביטוי אסתטי? קריאתו של בודריאר נותנת פשר נוסף לניתוח של ג'יימסון. כולנו ראינו פרסומות בהן אדם צועק למול קשיי החיים, ובעת שכולנו נתבעים לצעוק - הצעקה אינה אותנטית עוד אלא מעתיקה את דרך ההבעה שנתפסת כאותנטית. כך היא כושלת ואיננה מבטאת אותנו כסובייקטים באמת אלא כקונפורמיים. "הצעקה" היא דוגמא לקלישאות ואמירות סובייקטיביות כלפי חוץ שהשתלטו על השיח והרגו את הסובייקט.

בדרך זו הושלמה תמונת "מות הסובייקט", או לכל הפחות דעיכתו. בעזרת בודריאר תוארו הסיבות לדעיכה זו ואופן התרחשותה באופן כולל, ודבריו של ג'יימסון הדגימו כיצד התהליך מתרחש אצל הסובייקט הבודד.

⁷ שם, 30.

סיכום : להתעטף בקלישאות

הסובייקט הפוסטמודרני משתמש בעטיפות שלא הוא ייצר, על מנת לעטות על עצמו סובייקטיביות, עומק, אותנטיות, אינדיבידואליות. בדוגמא המפורטת לעיל הוא צועק כדי להישמע אותנטי, אך אין זו אלא עטיפה נדושה שחוטאת לאותנטיות טהורה שעליה לנבוע "מבפנים". "החלפת העומק במעטפת או בריבוי מעטפות",⁸ הוא מות הסובייקט.

ניתוח דומה ניתן להחיל על תופעה מעניינת בעולם הציוני-דתי: יותר ויותר צעירים החווים תהליכי בירור של זהות אישית בוחרים שלא לחבוש לראשם כיפה קלאסית, אלא כובעי קסקט, למשל. כובעים אלו מיועדים להיות הבעה כלפי חוץ של עמדה ייחודית למול עולם ההלכה. הם דומים בכך לאותו סובייקט המנסה להביע את פנימיותו, אולם, האם ההבעה שלהם אכן מצליחה להביע את הפנים?

ניתן לשאול שאלה זאת במבט מבחוץ: האם הבעה זו מתקבלת כהבעת הפנים הסובייקטיבי, או שהיא מסייעת בתיוג וקיטלוג חברתי? האם יש לה סיכוי להיות מוצגת כאותנטית וייחודית, או שהיא צפויה להיתפס כקלישאתית ונדושה? אולי דינה כדין הצעקה הכושלת של מונק?

ובמבט פנימי, כיצד הבעה זו משפיעה על המביע עצמו? אולי הניסיון להביע כלפי חוץ, יגרום לו לראות את עצמו באופן אחר? כפי שאותה הדמות בציור ניסתה להיות סובייקטיבית וסיימה ככלואה בצעקתה, אולי אף הם עלולים להיקלע לתיוג מהורהר שלא אליו כיוונו?

⁸ שם, 28-29.

חלק ב': זהות חדשה

אני לא-כלום.

תמיד אהיה לא-כלום.

אני לא יכול לרצות להיות כלום.

חוץ מזה מצויים בתוכי כל חלומות העולם.

כל חלומות העולם, פרננדו פסואה

מה נשאר מהאדם ?

מה מחליף את הסובייקט לאחר "מותו"? ניסיון לדלות תשובה מהספרים שהובאו כאן, יעלה מושגים כגון: "ביזור",⁹ "מכל דמוי מונאדה",¹⁰ או אולי סימולקרה של סובייקט,¹¹ אך אלו אינם מבוססים דיים כדי לענות על השאלה הנוקבת. הלא הזהות של בני האדם כסובייקטים היא דבר מה בסיסי ביותר, וודאי קמה תחתיה תצורת זהות שונה.

בימינו אנו שאלות אלו מקבלות תוקף עז אף יותר. עשרות שנים לאחר שהוגים אלו דנו בהשלכות הקפיטליזם, הגלובליזציה, תקשורת ההמונים וההגות הפוסטמודרנית על זמנם, אלמנט חדש נוסף למשוואה: "הקלות הבלתי נסבלת" של התקשורת החברתית: האינטרנט, הרשתות החברתיות, הטלפונים החכמים.¹² אלו משפיעים באופן ניכר על הסובייקט לאחר מותו.

⁹ שם, 31.

¹⁰ שם, שם.

¹¹ על פי סימולקרות וסימולציה, בודריאר, 96-97.

¹² המונח "תקשורת חברתית" מציין בדרך כלל את היכולת הפסיכולוגית של היחיד להביע ולהבין את הסביבה. כאן נשתמש בו כהגדרה לתופעה המצוינת לעיל.

"מניפסט הסייבורג"¹³ נוסח ע"י דונה הארווי בשנת 1991, ובו הצהירה: "כולנו סייבורגים". ה"סייבורג" הוא חצי אדם חצי מכונה, יצור שראשיתו בתחום המדע הבדיוני ואחריתו בהגות ובמחקר של סוף המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21. לטענתה, בשנים אלו הפך היצור המדובר לנפוץ במיוחד: אנשים בעלי ידיים תותבות, קוצבי לב וכדומה. אך לא די בכך, גם מבחינה מנטלית האדם השתנה: הוא נייד יותר, בעל קשב מפוצל יותר, אינו כבול עוד לגבולות אנושיים מוכרים. הטכנולוגיה חודרת לתוך האישיות האנושית, ומערערת הגדרות שהיו ברורות עד כה (לדידה, במיוחד בתחום המגדר). באופן דומה, ניתן לתאר כך את האדם לאחר מות הסובייקט - מעין "סייבורג", המועצם לא באופן פיזי כי אם מנטלי. הארווי עשתה את הצעד המתבקש וניסחה תצורת אדם חדשה. במובן זה אנסה ללכת בעקבותיה, אך בשונה ממנה אשים את הדגש על הרחבה טכנולוגית של תחום התקשורת באדם.

זהות כהתרחשות קבוצתית

*אין טעם לטייל ללא מצלמה, כיוון שאין תמונות להעלות לאינסטגרם!
האם יש סיבה לכתוב יומן? או שתכתוב סטטוס בפייסבוק או שלא תכתוב!
את מה שיש לי לומר לכן אדם אחד עדיף כבר להציג בפני כל קבוצת החברים
בוואטסאפ!*

אמירות אלו (שכמותן שמעתי בעבודתי עם בני נוער), אינן מעידות רק על תקשורתיות חזקה יותר מבעבר, אלא על תקשורתיות שפולשת אל תוך תחומי הזהות הפנימית ומכוננת - 'זהות' שהיא התרחשות קבוצתית'. במושג זה כוונתי להצביע על היבט תקשורתי הנוכח באינטנסיביות עצומה.

אביא כמה דוגמאות שיסבירו את התופעה:

רגעי השקט בהם בני אדם רגילים להרהר באופן רפלקטיבי על עצמם ועל זהותם מוחלפים בימים אלו בדבר מה אחר. אין מדובר כאן רק על רגעי-שקט מכוונים דוגמת כתיבת היומן שצוינה קודם, "התבודדות" חסידית או סתם הרהורים

¹³ דונה הארווי, מניפסט הסייבורג. בתוך: מארב, 15, כתב עת מקוון (2010). תרגום: דיו נאמן.

קיומיים שמעולם לא היו נחלת ההמון. גם רגעי השקט הלא-מכוונים: ישיבה בתחנת האוטובוס, במקומות בילוי ציבוריים, בהמתנה לשירות לקוחות, בשמירות בצבא, אפילו בשירותים – רגעי ההתכנסות הללו של אדם אל תוך עצמו הולכים ודועכים. רגעים אלו, בהם אדם פנוי לחשוב ולהרהר בעצמו, יכולים לשמש כמצע למדידה עצמית או הערכת האישיות וההתנהלות. אך מוטיבים אלו של סובייקטיביות, של כינון זהות רפלקטיבית, הולכים ואוזלים. הם מומרים בתופעה המאוד לא-אסתטית בעיניי, בה גוף אנושי שלם כאילו מתקפל אל תוך מסך מזערי ומתכנס לעולם בו הוא לעיתים אנונימי אך לעולם איננו לבד. את מקומם של הפרמטרים הסובייקטיביים תופסים מוטיבים אחרים: הבעות כמו כתיבת "סטטוס" או שליחת הודעת SMS, תהיות ביחס להבעות של אחרים ביחס אליי, כמה מיילים קבלתי? האם יש לי הודעה בפייסבוק? מישהו שלח משהו שיכול לעניין אותי בוואטסאפ?

בתוך המדיה המדוברת כאן, אין כלל מקום אישי-אינטימי. הרגש והתחושה האישית מקבלים משמעות ופשר רק בתור הבעתם כ"סטטוס". ה"סטטוס" האמוציונאלי משני לכמות ה"לייקים" שיתקבלו ביחס אליו. באופן מוגזם וייחודי מאין כמוהו דבריו של ג'יימסון שהובאו קודם לכן מתגשמים כאן - ההבעה האינטימית כבר לא נמדדת ביחס להלימת התחושה הפנימית, כעת הקריטריון להבעה מוצלחת הוא תגובות אוהדות. וכמו שאמר על זה בודריאר - זוהי ודאי איננה סובייקטיביות אלא התנהגות על פי דפוסי תרבות נהוגים.

בהקשר הזה אפשר גם לבחון תופעה מעט ישנה יותר במונחים של העולם האינטרנטי – הפורומים:

הנושאים שנידונים בפורומים מגוונים, החל מנושאים השייכים לחיי המין וכלה במתכונים לעוגות שמרים. אדם/מתבגר/ילד שנקלע לבעיה יכול לגשת לקבוצה שתסייע לו במצוקה, קלה כחמורה. ישנה אפשרות - ואולי זוהי אפשרות מפתה כל כך עד שלעיתים היא הכרחית ממש - להיות חלק מקבוצה בכל נושא ובכל בעיה. בין אם מדובר בבישול, וקל וחומר אם מדובר בחיי מין ובהתבגרות מינית, הרי שתהליך ההתמודדות עם מצוקות אישיות הוא תהליך מעצב ומכוון - וגם כאן התקשורתיות מקבלת מקום משמעותי.

בני האדם החדשים הללו, שכבר אינם סובייקטים, מצמידים את ההתרחשות הזאת לגופם במשך כל רגע ורגע מחייהם בעזרת טלפונים חכמים. הסיפוק וההתפתחות האישית מתרחשים בתוך הקבוצה והם לא מפסיקים להתרחש, כך שאין כאן פתח לעדנה של הסובייקטיביות, אלא תצורה חדשה של זהות פנימית - התרחשות קבוצתית.¹⁴

בשונה מדברי בודריאר ומתקופתו, המדיה שמכוננת את האדם - שכבר איננו סובייקט - איננה תקשורת ההמונים במובן שתיאר: חדשות, מידע חופשי או פרסום. הזהות העצמית מכוננת בעיקר ביחס לתצורות של תקשורתיות חברתית של קבוצות: "ווטסאפ", "פייסבוק", "גוגל-גרופס" ודומיהן, ובהתייחסויות הפומביות שלו ואליו במדיום הווירטואלי. עודף של תקשורתיות מסוג זה מייצר זן חדש של בני אדם שהתגבשות הזהות שלהם היא קבוצתית ובלתי פוסקת.¹⁵

בשלב זה, כדאי להתמודד עם האפשרות שאין מדובר בחידוש כלל. הלא הזהות הפנימית של בני האדם הייתה מבוססת על קבוצה מאז ומעולם, וזהות היא קבוצתית מעצם הגדרתה. ואם כך, לא מדובר בתצורה חדשה של זהות, אלא בהגדרה מובנת מאליה של מושג זה.

ישנן שתי סיבות לכך שאכן מדובר כאן על אופן חדש של זהות: לא כאן המקום להאריך בנושא, אך מבחינה היסטורית מדובר בתהליך עצמאי. כלומר, לפחות לתקופה מסוימת הזהות הייתה מכוננת כסובייקט; נפרד, עצמאי, בוחר, חופשי, לעיתים אפילו אקזיסטנציאלי. החל מהסובייקט החושב של

¹⁴ כאן המקום להזכיר שהגותו של מרטין היידגר הטרימה את תופעה זו, במובן מסוים, אך בהבדלים ניכרים.

עוד בנושא זה ראה:

אברהם מנסבך, (1988), קיום ומשמעות, מרטין היידגר על האדם הלשון והאומנות, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים. עמ': 42-31, 165-153.

וכן: ג'ורג' שטיינר, (1988), משנתו של מרטין היידגר, הוצאת שוקן, תל אביב. עמ': 71-26.

¹⁵ פרופ' חביבה פדיה, בעת שהצגתי בפניה את הטענה הזו, הפנתה אותי להגותו של ז'ק לאקאן. לדבריה, ניתן לומר שבני אדם חיים היום דרך הזהות המדומינת שלהם הרבה יותר מבעבר ובאופן תזזיתי מתמיד.

המימד המדומיין אחוז באופן בלתי ניתן להפרדה בתקשורת הבין-אישית. לעיון בנושא זה: דילן אוונס, (2005), מילון מבואי לפסיכואנליזה לאקאניאנית, הוצאת רסלינג, תל אביב. עמ': 68, 251-250, ועוד.

וכן: מלקולם בואי, (2005), לאקאן, הוצאת דביר, אור יהודה. בכמה מקומות.

דקארט ועד לפופולאריות של ההגות הקיומית, הדגש על זהות עצמאית היה ניכר. אפשר להתייחס לדוגמאות שהוזכרו כאן כגון אידיאל המימוש העצמי הבולט בעולם החינוך של המאה ה-20,¹⁶ או להתעצמות מעמדו של האינדיבידואל בעולם הדתי.¹⁷

גם אם מבחינה תיאורטית מושג הזהות מתפרש בהקשר קבוצתי, ועל כן מעולם לא התקיים סובייקט נפרד, הרי שלתקופה מסוימת ההיבטים האינדיבידואליים שהתחלנו לציין קיבלו מעמד משמעותי יותר מהיבטים קולקטיביים. על כן, היעלמותה של זהות סובייקטיביסטית זו הינה תהליך היסטורי-סוציולוגי, וככזה הוא מתואר גם על ידי בודריאר.

גם תחיית הזהות כהתרחשות קבוצתית היא תהליך שתואר באמצעות דוגמאות מציאותיות. אפשר לפרשו כרנסנס של הקבוצה לאחר אשליית הסובייקט, אך כדאי לדייק ולאבחן את שונותה.

השונות המשמעותית עליה הצבענו מתבטאת בהעצמה של אפשרויות התקשורת ובתדירות השימוש באמצעים תקשורתיים. מדובר בשינוי כמותי - הרבה יותר תקשורת מבעבר, שמוליד שינוי איכותי - הזהות הקבוצתית משתנה תדיר. היינו, גם זהותה של הקבוצה איננה קבועה ומוגדרת (דוגמאות יובאו להלן); בנוסף, ואולי כתוצאה מכך, זהותו של היחיד כחלק מהקבוצה מוחלטת ומתוחמת הרבה פחות מבעבר.¹⁸

דברים אלו היוו ניסיון להתחקות אחר מה שנשאר מהאדם במקומות בהן נעלם הסובייקט, אך יש לומר שהתופעה המתוארת רלוונטית, לדעתי, גם למי שהסובייקט עוד לא מת בקרבנו. כל משתמשי התקשורת היום מאפשרים לזהות שלהם להיות חלק מהתרחשות קבוצתית, ובמובן זה יכול להיות שגם סובייקטים

¹⁶ ראה: האם אנו עדיין זקוקים למושג האוטונומיה בחינוך?, שילה שיינברג, בתוך: שילה שיינברג, (עורכת) (2011), אוטונומיה וחינוך - הביטים ביקורתיים, רסלינג.

¹⁷ משה הלינגר, (2003), אינדיבידואליזם דתיות ורוחניות בעולם פוסטמודרני. בתוך: אקדמות 14, בית מורשה, עמ' 9-14.

¹⁸ ב'סימולקרות וסימולציה', טוען בודריאר שהדיבור משתלט על המובן, ואולי בתיאור הנ"ל ניתן לראות פרשנות לאמירה זו. ראה סימולקרות וסימולציה, 82.

ששרדו את הפוסט-מודרניזם קבלו זהות נוספת שאיננה סובייקטיבית בעידן התקשורת החברתית.

עם הפנים קדימה

לאחר שהגדרנו את התופעה החדשה ננסה לתהות על השלכותיה, שאינן שליליות בהכרח כפי שעשוי היה להשתמע. הסקנו את קיומה של זהות חדשה בעזרת היבטים שאפשר לכנות פסיכולוגיים או סוציולוגיים - תהליך התבגרות שונה, התרחשות תקשורתית אינטנסיבית, פומביות של האינטימיות ועוד. מהן ההשלכות הציבוריות של קיום זה?

ייתכן וניתן להצביע על השלכות קיימות שמוסברות על בסיס זהות שכזו: עלייתן של מפלגות מרכז (תופעה שכיחה בישראל בשנים האחרונות). אולי אפשר להדגים את מה שהצבענו עליו קודם לכן בעזרת תופעה כזו - כתולדה מכך שהזהות מתרחשת היא גם איננה מגובשת ומובחנת. חוסר גיבוש זהות מייצר הזדהות פוליטית לא ברורה שמביאה לתמיכה במפלגות שהזהות שלהן גם היא איננה ברורה כל צרכה. השלכה אפשרית אחרת היא חוסר עניין בנושאים הדורשים אמירה "זהותית" או אידיאולוגית נחרצת, ובעצם חוסר עניין בפוליטיקה.¹⁹

גם "המחאה החברתית", שהתקיימה בישראל בקיץ 2011, היא דוגמא אפשרית לזהות קבוצתית לא מוגדרת. משתתפי ומובילי המחאה היו רובם בני מעמד הביניים הצעיר, אך במחאה עצמה שלט פיזור יוצא דופן מבחינת התכנים. הגיוון הזה נגלה לכל מי שהסתובב ברחוב רוטשילד בתל-אביב ובחן את השלטים: חזרה לערכים קומוניסטיים, עליית מחירי הדיור, מימון ציבורי של בנייה אקולוגית, ערבות הדדית היונקת מערכי הקבלה, הפלת שלטונו של נתניהו ועוד רבים וטובים (מי יותר מי פחות). ריבוי של כותרות עלול להטעות - הוא יכול לאותת על גיוון אינדיבידואלי של דעות וחוסר לכידות קבוצתית, אך לא כך היה המצב במחאה הזו. רוב המשתתפים בה היו, לדעתי, מזוהים עם הקבוצה

¹⁹ לתופעה זו מתייחס גם בודריאר. שם, 28.

ותחושותיה אך לא בהכרח מזוהים עם שלט ספציפי או טענה ספציפית. כלומר, אמנם היה מדובר בקבוצה מוגדרת מבחינת האנשים (שהתבססה, אגב, בפייסבוק), אך הזהות שלה הייתה התרחשות תזזיתית חסרת כותרת ברורה.

מה שיותר מעניין ומאתגר מהסברת תופעות קיימות, הוא ניסיון להגות רעיונות לשינויים או למיזמים חברתיים שניתן לבסס על גבי הזהות החדשה הנידונה.

בתחום החינוך, לדוגמה, אפשר לנסות (וישנם כבר מספר ניסיונות כאלה) לאפשר לתהליך הלימוד לחדור גם להתרחשות הקבוצתית של הרשתות החברתיות, בהקמת מסגרות דיון ויצירה דרך המדיה הוירטואלית. מסגרת כזו תאפשר חדירה של נושאים חינוכיים וערכיים אל המקום בו מתהווה זהותם של תלמידים.

בפוליטיקה, ניתן (ואולי לראשונה בהיסטוריה) לאפשר לחברי מפלגות להביע את דעתם באופן מלא ולא רק לבחור נציגים. אם מפלגה תנוהל על בסיס קבוצת דיון וירטואלית חופשית (בדומה לקבוצות של "גוגל-גרופ"), אמנם עלול להיווצר כאוס של דעות, אך בעזרת ניהול נכון ומבוקר, יכול להיות שתיווצר לראשונה דמוקרטיה ישירה באמת.

גם בחיי הדת אפשר לראות ברכה בזהות כהתרחשות קבוצתית. מאמינים לא תמיד ראו את עצמם כסובייקטים העומדים נוכח הא-ל, כמו שהם מיוצגים לעיתים בעת המודרנית. הקבוצה, הקהילה, ההשתייכות לקבוצת מאמינים הייתה ואולי יכולה להיות שוב מאפיין הזהות הדתית העיקרי. העולם היהודי לדוגמא, יכול להשתמש במדיה של קבוצות חברים וירטואלית כבתי מדרש או כקהילות דתיות פתוחות לקהל רחב. אפשר להשתמש גם באופי הטקסטואלי של המדיה הוירטואלית כדי להפוך את עולם התוכן היהודי לטקסט מתקשר ומשמעותי.

סיכום

"הסובייקט המת" הוא אולי עובדה מוגמרת, אולי תהליך מתקדם ואולי דעיכה רגעית ותו לא. אך ההתרחשות הקבוצתית הבלתי פוסקת, המתקיימת תדיר בעולם התקשורת החברתית של ימינו, נולדה לאחר תהליך דעיכתו, והיא מביאה

בשורה חדשה לעולם. על כן, לא מדובר בתיאוריה מסורסת הנשארת במגדל השן הפילוסופי. הכרה בתהליך זה עשויה לקדם הבנה של תופעות קיימות, ואף לסייע בפיתוח רעיונות חדשים ודרכי פעולה חדשות, המתאימים לזהות החדשה.

נספח: הרהורים על הקדושה

על מות הסובייקט

הציור שהובא במאמר - 'הצעקה' של מונק - מוכר לרוב העולם היום מסרטי האימה שנקראים על שם הציור, ומוכר עוד יותר מסדרת סרטי הפארודיה 'מת לצעוק'. כמה אירוני שבסרטים אלו הצעקה משמשת כמסכה. את מסכות "הצעקה" אפשר למצוא עד היום בכל חנות תחפושות מצויה, ומה יכול להעיד יותר על זילותה של הצעקה? לביטוי הזה כבר אין סיכוי להיתפס כאותנטי באמת בתרבות בת זמננו. 'הצעקה' הפכה למסכה שאפשר לעטות, ממש כמו שהתייחס אליה ג'יימסון בדברים שצוטטו לעיל. בהזדמנות זו, כשאנו לקראת פורים, ננסה להשתמש מעט בדימוי המסכה, שהוא כל מה שנשאר מ'הצעקה' בתרבות שלנו. דימוי זה עולה גם בדבריו של האיז'ביצר שמדבר על אותו נושא שנידון במאמר:

א-להי מסכה לא תעשה לך, מסכה היינו כללים וע"ז אמר הכתוב בעת שיהי' לך בינת הלב מפורשת אז לא תביט על הכללים להתנהג על פיהם רק בבינת לבך תדע בכל פרט דבר איך להתנהג כמו שמצינו באלהו בהר הכרמל

(מי השילוח (חלק ראשון), פרשת כי תשא, עמוד צ"ו)

החסידות בכלל ומי השילוח בפרט, החדירו לעולם התוכן היהודי רוח אינדיבידואלית מרעננת. בקטע זה מי השילוח מציב כהתנהגות רצויה את הדרך האינדיבידואלית על פי בינת הלב המפורשת. ה"כללים" הם א-להי מסכה, עבודה זרה של ממש. אבל מה נעשה בעידן בו "בינת הלב" הפכה להיות מסכה בפני עצמה? מי השילוח קורא להעצמת הממד האותנטי, אבל בעבורנו, הדרך לשם הולכת ונחסמת.

החסידות חלחלה עמוק אל תוך הזהות שלנו, במיוחד לזהותם של אנשי עתניאל. הזהות שלנו מבוססת על "האות שלנו בספר התורה", על המקום האישי שלנו מול המצוות ועל העמידה שלנו נוכח א-לוהים. לעיתים נדמה לי שאם יש מקום בו הסובייקט עודנו חי ובוועט הוא בישיבה. אבל גם למי שחי בגן עדן העליון, ובטח למי שיוצא משם, אורבת הקלישאתיות ומחכה להציג אותו באופן מגוחך כלפי החברה הסובבת אותו. הקלישאה היא בסה"כ אמת במצב צבירה פחות אטרקטיבי ובני האדם צמאים לאמירות אינדיבידואליות אמיתיות. אבל כל זה נכון רק אם הקלישאה אמיתית - באמת. "מות הסובייקט" מלמד אותנו שלא כל מה שנראה אותנטי הוא כזה. ואולי אפשר למצוא את התובנה הזו בדיוק של מי השילוח: בדבריו לא נאמר שיש להתנהג על פי "בינת הלב", אלא על פי "בינת הלב מפורשת". לא כל הרגשה הבאה מהלב היא אמיתית, ועל מנת שהיא תהיה כזו צריך לשים לב שלא החוץ הוא מקרה הבוחן, אלא הפנים שנמדד בין אדם לעצמו בלבד.

מצד שני, אולי נכון יותר לומר שגם בינת הלב המפורשת הפכה למסכה בימינו. גם ישיבת עתניאל צריכה תמונת פרופיל בפייסבוק, וגם מוסדות שמחנכים לאותנטיות צריכים יחצני"ם. דרך מוצא אפשרית לתסביך הזה היא היכולת להחליף מסכות: להיות אינדיבידואל אבל גם קונפורמיסט, פלורליסט וקנאי, ניאו רפורמי אבל גם שמרן, אוהב ארץ ישראל ויחד עם זאת שמאלני (ולא לחינם התיאור הזה מזכיר מעט את הרב מנחם ז"ל). החלפת מסכות כזו יכולה לאפשר חופש לא מקובע, היא יכולה לקבל את הטוב שבכל העולמות מבלי להתחייב לאחד מהם, ובעיקר - היא יכולה לחפש את מה שקדוש בכל דבר, להעלות ניצוצות ממסכות שונות ולא לנסות להיות עקבי כלפי חוץ. לא להסתפק במסכה אחת וכך לאתגר את מלאי המסכות הקיימות.

על לידתה של זהות חדשה

ובכלל, מי אמר שמות הסובייקט הוא חידוש מרתיע שפוגע בזהות היהודית? ייתכן שגם אם תופעת האינדיבידואליזם תחלוף כליל אולי החסידות תשפיע קצת פחות על הזהות שלנו, או שפשוט השפעתה תהיה שונה מעט. הלא גם בשיא פריחתה של החסידות המוטיב הקבוצתי היה משמעותי מאוד; החצרות

החסידות לא מהוות מרחב ביקורתי ואינדיבידואלי אלא התרחשות קבוצתית דינמית מאוד. האלמנט הזה יכול להיות מודגש עוד יותר בעתיד הקרוב.

יתר על כן, אם נניח לרגע את החסידות והשפעותיה, הרי שמערכות קולקטיביות מאפיינות מאוד את ההיסטוריה היהודית, כך שמות הסובייקט איננו משמעותי במיוחד. החל מהקולקטיב היהודי שנקרא במקרא "בני ישראל" ומשמש כדמות אחת של אלפי סובייקטים, דרך הקהילות היהודיות בימי הביניים ועד למערכות האידיאולוגיות של הרב קוק - האדם, האומה, והבריאה כולה.

התפילה היא מקרה מבחן לנושא הקבוצתיות אל מול הפרט. שמעתי משל מעניין מגבאי של בית כנסת בנוסח ירושלמי בנושא התפילה במניין: "מי שמתפלל לבד זה כמו לקחת מונית", אמר. "מגיע מהר, אבל צריך לשלם הרבה כסף. אוטובוס!" המשיך בהתלהבות, "אתה נוסע עם כולם, מגיע ליעד ומשלם קצת!".

ודאי שאין חוויה רוחנית דומה לתפילת יוה"כ בישיבה - הקולקטיב מעצים את התפילה של הפרט עד לאקסטזה. אבל המשל שהביא הגבאי מעניין עוד יותר. הפרט שמתפלל במניין (נוסע באוטובוס) באמת מתאמץ פחות וגם חווה חוויה פחות נעימה, אבל ליעד יגיע בכל זאת. הוא לא צריך תפילה חווייתית ומשמעותית כמו זו שמחפש מי שמתפלל בישיבה ביוה"כ, הוא פחות פרט, פחות מחפש את החוויה הפרטית - ובמקום זה פשוט משתייך לאיזה קולקטיב מתפלל ודי לו בכך. כאן טמונה תודעה דתית שאנחנו רגילים לדחות בקש, אבל הסיטואציה העכשווית מוליכה אותנו בחזרה אליה, ואפשר לגלות גם בה פנים חדשות כהלכה.

שוני אחד ניכר בין ההשתייכות לקולקטיב באופן בו השתייכו אליו כל הדורות, לבין הקבוצתיות הווירטואלית החדשה:

כפי שתואר במאמר, הקבוצתיות החדשה היא קולקטיב אשר מתרחש תמיד, ולכן חוסר הסדר שולט בו. לאורך השנים הקולקטיבים היהודיים היו בעלי היררכיה קבוצתית ברורה, הערכים בדרך כלל היו מובנים וחברי הקבוצה היו קבועים. לעומתם, קבוצות וירטואליות קמות ומתפוגגות, הנושאים המאגדים לא

תמיד ברורים וכמעט בלתי אפשרי לשים את האצבע על מנהיגים שהקבוצה נשמעת בקולם.

בקבוצתיות שכזו עולה השאלה - האם יש כאן מקום לקדושה? האם א-לוהים נכנס כאן? ב'סימולקרות וסימולציה' של בודריאר מוצג המצב העכשווי כמושפע מהיעדר היררכיה ברורה כמו זו שהייתה בימי הביניים למשל. בראש הפירמידה של ימי הביניים עומד מלך חזק, שברוב הזמן טוען במפורש לכך שאת הכתר שלו קיבל מהא-ל ממש. האם לא-ל יש מקום כאשר ההיררכיה נעלמת? האם יש קדושה כאשר שום ממד לא מקבל יחס אחר ונעלה?

זוהי שאלה נוקבת, שרק הזמן יענה עליה. בינתיים קמות להן קבוצות לימוד וירטואליות (כמו זו שמקיימת ישיבת עתניאל לבוגריה), ולצידן, ההלכה האינטרנטית מקבלת תצורה של שו"ת במייל מקוצר במקרה אחד, או שו"ת סמס במקרה אחר. לא ברור לאן נושבת הרוח הווירטואלית בעולם הקדושה, לטוב ולמוטב.

אולי הנטייה האנושית להיררכיה והחיפוש אחר הקדוש והמקודש, ישאירו רגל אחת של העולם הזה מחוץ לעולם הווירטואלי וימנעו מאתנו לעבור לגור בתוך מחשבים, וכך ימנע המיזוג בין הקודש לבין האינטרנט. אך אם המיזוג הזה יתרחש אין לנו אלא לקוות שתמצא איזו דרך נפלאה למצוא את א-לוהים בתוך הפייסבוק, שכבר חוגג עשור משוגע.